

श्रीगामायनः श्रीहृत्सुजयतिनितरामखिगुरु भक्तजनमानसास्यदत्तमेव शरणां नानाद्वयेतेऽ
वसि संसले। त्वदन्यन्नेव पश्यामित्वं त्वेन समाप्तमृष्टकप्रकः॥१॥

॥कारक वाद्प्रारंभः॥ पत्राणी २२ सम्पन्नः

१

दि ३

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ ॥ सदाशिवाय नमः ॥ सदाशिवाय ॥ नत्वा शंभोः
 पदांभोजं जयशमसमासतः । करोमि कारक व्याख्यामिह संख्यावतां मुदे । तत्र कारकाणि व
 र्त्तकर्मकरणसंप्रदानासंप्रदानाधिकरणानि षट् । तत्वे च न क्रिया निमित्तत्वे चैत्रस्य
 तंदुलं पचतीत्यादौ संबंधिनि चैत्रादावतिव्याप्तेः । अनुमत्यादि प्रकाशनद्वारा संप्रदान
 देरिवतंदुलादिसंप्रदानद्वारा संबंधिनोपि पात्रादिक्रियानिमित्तत्वात् । किंतु क्रियान्वितवि
 भक्त्यर्थान्वितत्वं तत् । अस्ति च कर्तृकर्मदौ क्रियान्वितत्वं सुविभक्त्यर्थान्वयः । न तदा ह ते स
 वंधिनिषिद्ध्यर्थसंबंधस्य तंदुलानामर्थान्विततया क्रियान्वितत्वात् । चैत्रस्य पचती
 त्यादावपि तंदुलादिप्रदाध्याहारे तौ वबोधः । षष्ठ्यर्थसंबंधेनामार्थेनैव क्रियायाः कर्म
 त्वादिनेव साक्षात्तया परस्परकांक्षाविरहात् । आदनस्य पक्तामैत्रस्य पात्र इत्यादौ व

यि
स्य २

मत्वकर्तृत्वाधिकारद्विभक्तिरेव। कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन तद्विधानात्। अतएव संबंध
 नकारद्वयं क्रियायोगाभावादिति शास्त्रिकाः। अतएव च गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानां प्रतिकुर्वी
 तमिषकस्वभेदजैरित्यादौ सालक्ष्मीरूपकुरते यथापरेष्वां मित्यादौ रोगे विपत्ता वित्यादिप
 दाध्याहारैर्लौकान्वयः। यदि च किनाध्याहारं तत्र क्रियायां। यच्चार्थसंबंधान्वयः प्रामाणिक
 तदा क्रियान्वितकर्तृत्वकर्मत्वादिषट्कान्यतमान्वितत्वं नकारद्वयं बोध्यं। अतएव चर्मणि द्वि
 पिनंहंतीत्यादौ निमित्तादौ रपिनकारद्वयमित्येता उपपदविभक्तयो न तु नकारद्वयविभक्तयश्च
 गोपयोदो ग्धिञ्जो ग्रामं नयति इत्यादौ गोणामुख्यकर्मद्वयमपि न लक्ष्यं अत्र हि द्वयव्य
 विभागानुकूलक्रियानुकूलव्यापारविशेषः कर्तृनिष्ठादुहरर्थः। वायुर्वहं पतं दीग्धीति वा
 रणाय प्रवद्व्येति। मेघो गगनं जलं दोग्धि इति वारणाय विशेष इति। विशेषो दुहधातु प्र
 द्यो गगम्यः। इत्येव प्रवद्व्येति न देयमित्यपि वदेति संयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापारस्त

दृशो नीधातो रर्थः। तत्राद्ये नी विभागे गामित्यस्य क्रिया योपपु इत्यस्या न्वया जो वृत्तिविभागा नु
 कूलपयो वृत्तिक्रियानुकूलव्यापारानुकूलयत्नवानिति वाक्यार्थः। द्वितीये ग्राममित्यस्य संयो
 गे अजामित्यस्य क्रिया यामन्यया ज्ञामवृत्ति संयोगानुकूल अजावृत्तिक्रियानुकूलव्यापारानु
 कूलवृत्तिमानिति वाक्यार्थः। साक्षाद्वाच्यार्थता वच्छेदकनिरुक्तक्रियाद्वयरूपफलान्वितान्व
 धिनो रजापयसोर्मुख्यं कर्मत्वं। तादृशान्वितक्रियारूपफला वच्छेदकविभागसंयोगरूपफला
 न्वितान्वधिनो र्गो ग्रामयो र्गो र्णं कर्मत्वं। उभयत्रैव धात्वर्थान्वितविभक्त्यर्थान्वितवि
 भक्त्यर्थान्वितत्वमस्ति। फलद्वयस्यापि धात्वर्थत्वात्। अतएव कर्मद्वयसाक्षात्फलबोध
 कधानुत्वं द्विकर्मकत्वं रूपपदं। यत्तु। विभागानुकूलक्रियादुहेः संयोगानुकूलक्रियानन्तरपर
 र्थः। ननु तदुभयानुकूलकर्तव्यापारः। कर्मत्वं द्वयस्यापि विभागे संयोगे चान्वय इति।
 तत्र। पयोजयोः कर्मत्वानुपपत्तः परसमवेतास्तत्क्रियायामन्यया च। कर्मद्वयस्यापि एक

त्रफलेन्ययेचगौणमुख्यव्यवहारो न स्यात्। एतेन विभागाद्यनुकूलाकर्तृचैष्टैव दुहादेरर्थ इ
त्यप्यपास्तं फलद्वयौ प्रवेशे गौणमुख्यव्यवहारो नापत्तेः। यदपि गामि ~~मि~~ त्वस्याप्येगो वृत्तित्वं
पयस्येवान्वेति इति गौणकर्मन लक्ष्यमिति। तदपि न। गौः पयो दुह्येत इत्यो देगोः कर्मत्वस्य दु
रपवादत्वात्। अजं ग्राममित्यादौ ग्रामवृत्तित्वस्य प्रागजाया मसत्वेनान्वयादोगात्। काशी
तः प्रयो गे नित्यमाना मजां काशी नयतीत्युक्त्या गपत्तेः। तत्र तत्र क्रियानु कूलं कृति मत्वे
तत्र क्रिया कर्तृत्वं। काष्ठोपाकां नुरुपव्यापारवत्त्वप्रतिसंधानेपि कर्तृपदप्रयोगात्। कृत
कृतविभागादिना सिद्धयत्नशक्तिकेन कर्तृधातुतात्तुज्जेतेन सिद्धस्य कर्तृपदस्य यत्नाप्र
यको धनाच्चा। अचेतने कर्तृपदप्रयोगस्तु गौणः। वृष्टिगुरुतरभारोत्तोलनादिक्रिया वि
षयक यत्नसत्वेपि तत्र क्रियाया अनिष्पत्तौ तत्र क्रिया कर्तृत्वा व्यवहाराद्विषयत्वं विहायानु
कूलत्वमुच्यते। यद्विचमनोभूतं न तु मया कृतमिति व्यपदेशान्नोचरी यक कृति साध्यस्य

३

३

पिष्टमध्यस्थशर्करादिभोजनस्य न कर्तृत्वं तदा विषयत्वमपि निवेश्यते न यागादिकृते रुद्धे
 स्थलेन स्वर्गादिविषयकत्वेपि न यौ दिवर्तुः स्वर्गादिकर्तृत्वं। अस्मदादिकर्तृकपात्रादिकर्तृ
 त्वे ईश्वरस्यैव। तथा विवक्षयामीश्वरः पचतीति प्रयोगो पीष्ट एव। नो चेत्कार्यतां वधिञ्च
 जन्यतानिरूपितमसाधारणमनुकूलत्वं निवेश्यमिति नैयायिकाः। वेद्या करणस्तु। अन
 भिहिते कर्तरीत्यादावचेतनेपि कर्तृपदप्रयोगात्। क्रियाश्रयत्वमेव कर्तृत्वं। कारकक
 र्मादिपद इव कथातुरप्यत्र क्रियार्थक एव। आश्रयत्वमिह तत्र दारव्यातार्थः। तथा च य
 गाद्यसमव्याहृताख्यातेन यद्वात्वर्थान्वितयद्रमिवत्वं बोध्यते तद्वात्वर्थनिरूपिततद्र
 मिवत्वं धात्वर्थकत्वं। यथा पचतीत्यादौ पात्राद्यनुकूलव्यापारवत्त्वं जानातीत्यादौ ज्ञा
 नाद्यश्रयत्वं। नश्यतीत्यादौ नाशप्रतियोगित्वं। नैवेद्यापच्यते न दुल इत्यादौ पात्रजम्प

फलान्प्रयत्नवारणा यथागाद्यसमिध्या हतेति। अत्रैवचैत्रादेः कर्तृत्वं पचतीत्याद्याख्यातबोध
 धर्मिमादयेवेति बोध्यं। धात्वर्थान्वितद्वितीयाद्यर्थनृमत्वकरणत्ववारणायाख्यातेनेति। जा
 नंतीत्याद्याख्यातार्थेऽत्रिप्रयत्नं नपाकृ कर्तृत्वं। हंतीत्यत्रहिंसाप्रयत्नं नगमनकर्तृत्वमि
 त्येतत्संपन्नयेयन्नदिति धात्वर्थविशेषणं। यदिचक्राहं पचति स्यात्की पचतीत्यादिप्रयो
 गात्करणदीनां कर्तृत्वमिष्टं। पच्यते अद नः स्वयमेवेत्यादौ कर्मकर्तृरि कर्मणो पितृदि
 ष्टं अद नः स्व पचतीत्याद्यप्रयोगस्तु असाधुत्वात्। चैत्रामैत्रं ग्रामं गमयतीत्यादावपि
 मैत्रादेः कर्तृत्वमिष्टमेवात्र गमनानुकूलव्यापारोणिजंतार्थः तदनुकूलव्यापारश्चा
 ख्यातार्थः। तत्रणिजं व्यापारस्यापि गच्छतीत्याद्याख्यातार्थत्वात्। अनुकूलकृत्रिमत्वप्यत्र
 सत्त्वाच्च। यदपि निजंतार्थव्यापारे मैत्रमित्यस्य नान्वयः। तथात्वे धात्वर्थव्यापारस्य मैत्रेति ष्ट

त्व

त्वे मैत्रस्य कर्मत्वानापत्तेः किंतु गमने ग्राह्यवृत्तिसंयोगानुकूलमैत्रवृत्तिरुभयानुकूलव्यापाराश्रय
 ॥ वान्चैत्रइत्यन्ययो धारतया पि ग्राह्यान्वित द्वितीया र्थवृत्तित्ववत्त्वेन मैत्रस्य वृत्ते
 त्वमप्रत्यहमिति क्रिमाख्यातपदेनेति विभाव्यते तदा क्रमत्वत्करणत्वविशिष्टस्य कर्तृत्वं
 रूपतावारणाय तदुपादेयं न हि कर्मत्वादेः कर्तृत्वरूपत्वेन निहिते वृत्तद्वितीयाद्यनुशास
 नार्थसंगच्छत इत्याहुः ॥ यत्तु ॥ यत्तु स्वतंत्रवृत्तेति पाणिनिसूत्रात्कारकांतरा प्रयोज्यत्वे स
 तिकारकांतरप्रयोजकत्वं कर्तृत्वं ॥ सत्यं तेन पुरुषादिजन्यसंयोगादिरूपव्यापाररूपतत्त्वयो
 ज्यवतः कुठारादेः व्युत्पत्तिरिति तन्न ॥ ईश्वरः प्रयोज्यानां जीवानां कर्तृत्वानापत्तेः ॥ दंडादिज
 न्यसंयोगादिरूपव्यापारवृत्तिकुलात्तादावव्याप्तिश्चेति दिक् ॥ ॥ अथ किं कर्मत्वं न नरराव्या
 पार्यत्वं ॥ तद्विकरणाजन्यव्यापारवत्त्वं ॥ दात्रेण धान्यं लुनान्तीत्यादौ हस्तादिकरणाव्यापा
 र्यं दात्रादावविव्याप्तिः ॥ नापि परस्मैवेतत्क्रियाजन्यफलशालित्वं ॥ गमिष्यत्येकमत्वस्य पूर्व

त्यजे

स्मिन्नेशे श्रोत्रस्मिन्नेशे स्पंदेऽर्वापरयोः प्रसंगात्तानदीवर्द्धतइत्यादौ बद्धेरवयवोपचयसु
पर्यापंरपरथाफलस्यतीरप्राप्तिरूपस्याश्रयेतीरे कर्मत्वापेक्षेति चेन्न श्रवदेति धा
त्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वेकर्मत्वं तादृशंचफलंगमेः संयोगं त्यजे विभागः पतेरधसंयो
गेस्तदवच्छिन्नस्पंदे तेषां शक्तेः स्पंदमात्रे शक्तौ पर्यायतापेक्षेः स्पंदेर्बुधुधातोश्चनफला
वच्छिन्नव्यापरे शक्तिरिति न कोपि दोषः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादेव च धातुना
सकर्मकत्वव्यवहारो मुख्यं जानातीत्यादीनां तु नामार्थान्वित उद्देश्यत्वातिरिक्तविष
यित्वरूपविभक्त्यर्थान्वेष्यधत्तत्वं गौणं सकर्मकत्वं घटं जानातीत्यादितो घटविषयि
ताशालिज्ञानाश्रयतावानिति बोधात् तादृशधातुयोग एव च कर्मप्रत्ययः अतएवाभुज
नेषिभोजनाय यतदिति प्रयोगात् यतधात्वर्थे नामार्थान्वितस्य चतुर्थर्थोद्देश्यत्वस्यैव
यान्तयेतिः सकर्मकत्वं न च भोजनं यततदिति प्रयोगः अत्र भूमिं प्रयाति विहंगो विजहाति

बा २

वृक्षं तनुस्वात्मानमिति प्रयोज्यो गार्। स्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगविभागरूपफलशालित्वेऽपि
 कर्मत्वाभावात् परसमवेतक्रियाजन्यत्वमपि धात्वर्थतावच्छेदकफले निवेश्यं न चैवमपि मष्टो म
 हं गच्छतीत्यादावुभयकर्मजसंयोगद्वयफलस्य तादृशत्वात्सकृत्क्रियाकर्मत्वव्यवहारः स्वस्मि
 न्स्यात् परसमवेतं यक्रियाजन्यफलशालित्वं यत्र तत्र तत्र क्रियाकर्मत्वस्य स्वीकारात् इत्येव हि
 तीयादेः क्रियान्वयि परसमवेतत्वमप्यर्थः परत्वं स्वप्रकृत्यधीपेक्षया सुपास्वाधेपेक्षया ला
 न्वय्यपेक्षया च कर्मिष्याते न बोध्यते तथा च भूमी प्रयातीत्यादितो भूमिभिन्नसमवेतभूमि
 वृत्तिसंयोजजनकसंयदानुकूलकृतिमानिति बोध्यः एवं च स्वभिन्नसमवेतं स्ववृत्तिसंयोग
 जनकं जन्मल्लंतरवृत्तिगमनंतदनुकूलकृतिमत्वस्य स्वस्मिन्नभावात् न ननु स्वगच्छती
 त्यादिप्रयोगः न न च परत्वे प्रकृत्या धर्षस्यान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितया प्रतियो
 गितामाने एवान्वयः नाद्यं हि भिन्नप्रतियोगितत्वात् न न च परत्वे न गस्य पृथिवीलावच्छि

नमिन्नत्वाभावात् न द्वितीयः स्वात्मन्यपि स्वच्छेदो भयभेदस्य सत्त्वात्सं प्रयातीत्याद्यापत्तेरिति चेन्न द्वितीया
 र्थफले यद्येते रन्वयसद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावत्त्वसंबन्धेन प्रकृत्यर्थस्यैव शिख्यार्थफल
 न्वयितंश्च परत्वेन्यथात् इत्थंच पृथिवी प्रयातीत्यादौ यत्पृथिवी व्यक्तिसंयोगजनकत्वे प्रयाणस्य तद्व्य
 क्तिभिन्नत्वं विहजेसीत्यदोषः परेतु पृथिवी प्रयातीत्यादौ पृथिवी पदं कर्म भूततत्पृथिवी परं एव म
 न्यत्रापि ब्रह्मैवाचक्ष सामान्यप्रदं लक्षणाया विशेषपरं इत्थंचान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
 तावत्त्वव्युत्पत्तेर्न भंग इत्याहुः यत्र परसमवेतत्वं नार्थः किंतु अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं प्रया
 णानुकूलवृत्तिमानित्यर्थः स्ववृत्तिक्रियायां स्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नस्वप्र
 यातीत्यादेरापत्तिरितन्ना एवमपि येन मल्लेन मल्लं तरं न जतं सोऽपि मल्ले मल्लं गच्छतीति प्रयोगाप
 त्तिः मल्लंतरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छिन्नवच्छेदिकायाः तन्मल्लक्रियायाः तन्मल्लभूमिवृत्तिसंयो
 गजनकत्वात् यन्मल्लव्यक्तेः फलान्वयस्य एवोन्योन्याभावेन्यथोक्तो तद्व्यक्तित्वादेः प्रकारत्वे शक्य

त्वं क्रियान्वयिद्वितीयाद्यर्थः तथा बभूविद्वितीयं
 राजनकभूमिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेद

का. वा. ननु कान्योऽपि भावप्रतियोगितावधेदं क्रियावधिद्वितीयार्थः नवापरसमवेतत्वं किं नु सप्रवेतत्वं मात्रं कर्मवाचकपदार्थता
 वधेदभावात् नित्यद्वितीयार्थसमवेतत्वं तत्पुनरासाध्यधर्मावधिजननत्वं सप्रवेतत्वं निष्ठप्रतियोगिताकामावाप्त
 ६ कस्वप्रतियोगिताभावसंबन्धेन कर्मवाचकपदार्थान्वितद्वितीयार्थसमवेतत्वं स्वार्थक्रियाकामव्यवस्थेयत्वात् सामान्यपुरुषेण विशेषा
 नत्वं कर्मवाचकपदस्य तद्वन्निष्ठावधिनेलक्षणस्वीकारे युगपद्विद्वयविरोधप्रसंगः कथंचित्सं
 सगित्वे तत्तत्परसमवेतत्वं सम्यक् अन्योऽप्यभावाव्याप्यवृत्तित्वेऽप्यद्वैतः एतेन तत्क्रियानधिहरण
 त्वे सति तत्क्रियावधेदं फलशालित्वं कर्मत्वं द्वितीयादेरपि तत्क्रियानधिहरणत्वमर्थद्वैतपातं अतः
 तत्शक्त्यापत्तेरिति यत्तु क्रियावधिपरसमवेतत्वं प्रपेक्षावर्तनवधिपरत्वेन बलाद्येवात्मनि प्रत्ययार्थ इति
 तन्न द्वितीयाधिलपरसमवेतत्वं योरेकावधित्वेलाघवात् ग्रामोगमेकमिनलुचैव इत्यादौ परस
 मवेतत्वं क्रियाजन्यत्वद्यदितस्यैव व्रमपदार्थतया तस्यैव व्रमप्रत्ययार्थत्वात् अम्यते ग्रामस्वय
 मेवेत्यादौ परत्वान्वयिविरहाच्चेति दिक् अप्येवमपि पतेरधः संयोगावच्छिन्नस्य दार्थिकतया
 धात्वर्थतावधेदं फलशालिनोभूतत्वादेः कर्मत्वे वच्चात्पत्तिभूतत्वं पतीति प्रयोगस्यादिचेत्
 तथाविधविवक्षायां भवत्येव अतएव द्वितीयाश्रितातीतपतितेत्यादिसूत्रे पतितश्च व्ययोजे द्विती
 यासमासविधानं तदुदाहरणं च नरद्वं पतितो नरकपतित इति साधुसंगच्छते क्वचित्समस्यपि सा
 भावात् ननु पुनरपि पश्यते द्वितीयाधिलपरसमवेतत्वं न्यपुनराप्यसमवेतत्वावधिजननप्रतियोगिताकामावाप्तकस्वप्रतियोगिताकामावसंब
 धेन कर्मवाचकपदार्थान्वितद्वितीयार्थसमवेतत्वं स्वार्थक्रियाकामव्यवस्थेयत्वात् सामान्यपुरुषेण विशेषा
 पदार्थस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽप्यद्वैतः एतेन तत्क्रियानधिहरणत्वमर्थद्वैतपातं अतः

ननु कान्योऽपि भावप्रतियोगितावधेदं क्रियावधिद्वितीयार्थः नवापरसमवेतत्वं किं नु सप्रवेतत्वं मात्रं कर्मवाचकपदार्थता
 वधेदभावात् नित्यद्वितीयार्थसमवेतत्वं तत्पुनरासाध्यधर्मावधिजननत्वं सप्रवेतत्वं निष्ठप्रतियोगिताकामावाप्त
 कस्वप्रतियोगिताभावसंबन्धेन कर्मवाचकपदार्थान्वितद्वितीयार्थसमवेतत्वं स्वार्थक्रियाकामव्यवस्थेयत्वात् सामान्यपुरुषेण विशेषा
 नत्वं कर्मवाचकपदस्य तद्वन्निष्ठावधिनेलक्षणस्वीकारे युगपद्विद्वयविरोधप्रसंगः कथंचित्सं
 सगित्वे तत्तत्परसमवेतत्वं सम्यक् अन्योऽप्यभावाव्याप्यवृत्तित्वेऽप्यद्वैतः एतेन तत्क्रियानधिहरण
 त्वे सति तत्क्रियावधेदं फलशालित्वं कर्मत्वं द्वितीयादेरपि तत्क्रियानधिहरणत्वमर्थद्वैतपातं अतः
 तत्शक्त्यापत्तेरिति यत्तु क्रियावधिपरसमवेतत्वं प्रपेक्षावर्तनवधिपरत्वेन बलाद्येवात्मनि प्रत्ययार्थ इति
 तन्न द्वितीयाधिलपरसमवेतत्वं योरेकावधित्वेलाघवात् ग्रामोगमेकमिनलुचैव इत्यादौ परस
 मवेतत्वं क्रियाजन्यत्वद्यदितस्यैव व्रमपदार्थतया तस्यैव व्रमप्रत्ययार्थत्वात् अम्यते ग्रामस्वय
 मेवेत्यादौ परत्वान्वयिविरहाच्चेति दिक् अप्येवमपि पतेरधः संयोगावच्छिन्नस्य दार्थिकतया
 धात्वर्थतावधेदं फलशालिनोभूतत्वादेः कर्मत्वे वच्चात्पत्तिभूतत्वं पतीति प्रयोगस्यादिचेत्
 तथाविधविवक्षायां भवत्येव अतएव द्वितीयाश्रितातीतपतितेत्यादिसूत्रे पतितश्च व्ययोजे द्विती
 यासमासविधानं तदुदाहरणं च नरद्वं पतितो नरकपतित इति साधुसंगच्छते क्वचित्समस्यपि सा
 भावात् ननु पुनरपि पश्यते द्वितीयाधिलपरसमवेतत्वं न्यपुनराप्यसमवेतत्वावधिजननप्रतियोगिताकामावाप्तकस्वप्रतियोगिताकामावसंब
 धेन कर्मवाचकपदार्थान्वितद्वितीयार्थसमवेतत्वं स्वार्थक्रियाकामव्यवस्थेयत्वात् सामान्यपुरुषेण विशेषा

अथ कथं रक्षासर्गमपः पततीति प्रयोग इति चेत् भूमात् अत्यधो विवक्षया वा गतंति रश्मी नमस्तस्यारथे ।
 रित्पत्रे नास्ति दक्षिण विक्षेपस्याधो धाम पततीत्यर्थो ज्ञे । दोष इत्युक्तः ॥ ५ ॥
 धुः भूमौ पतति ग्रामे गच्छतीति परे तु भूतलादेरुत्पत्तेरपि न द्वितीया यत्र फलस्य संबंध्या कांक्षा तत्रैव
 तत्स्वीकारात् अत्र तु फलस्याधो वृत्तितयोपस्थिते न संबंध्या कांक्षा यदा वृत्तिभिन्नान्वधि फलावधि
 न व्यापारबोधकस्यैव धातोः सकर्मकत्वं यथा गम्यादेर्ननु पतेरधः संयोगरूप फलस्य पूर्ण नि
 तत्वात् अधः इत्यस्य संबंधिसाकांक्षतया संबंधित्वेन पूर्णस्यैवान्वयात् भूतलं हि परीक्षा
 ध्यानं तु भूतलस्यैति न भूतलं पततीति प्रयोग इत्याहुः यत्तु तजिगम्यादेः स्पंदो द्यात्मक व्यापार
 मात्रे शक्तिः फलस्य द्वितीयादिलभ्यत्वात् अतएव ग्रामं त्यजति ग्रामं गच्छतीत्यनयोर्नैकार्थतात्य
 जिगम्योर्गो द्वितीयादिना विभागसंयोगयोर्विधनात्यजेर्विभागवच्छिन्नस्य दशावत्वस्य
 गमसंयोगावच्छिन्नस्य दशावत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वात् अतएव गमनं त्याग इत्यनयोर्
 पितैकार्थता उक्तकार्यकारणभावा नुरोधेनात्रापि तजिगम्योर्विभागसंयोगावच्छिन्नस्य
 दलक्षणास्वीकारादिभागाद्यवच्छिन्नस्य दशावत्वं च विभागादिस्यंदो भयवैशिष्ट्या न गोहित्रा

चत्वंतेन त्वज्यत इत्यादिजन्यस्य दविशेषणविभागादि विशेषवशाद्वोचसंग्रहः इत्येव पर
 समवेततद्वात्वर्थान्वयिफलविशेषणलित्वंतत्र धात्वर्थकमित्वंतेन त्यजादेर्नोत्तरदेशादौ कर्मत्व
 मिति तत्र विभागाद्यवच्छिन्नस्य दशावस्त्वज्यसावच्छेदकत्वे तात्पर्येण स्यदेशात्तेर्दुर्वारत्वात्
 परेषामितरा न्वितेशक्तिग्रहे इतरांशवद्विभागाद्यंशत्वात् गस्तु नमुक्तः त्यागगमनयोरेकाप
 तावारणा यत्तत्फलविशिष्टस्य देशात्तिष्ठेर्विनापिलक्षणाप्रतिसंधानंतथा प्रतीतिरि
 तिदिक् एवं ददातेर्मूल्यग्रहणं विना स्वस्वत्वध्वंसपरस्वजनकस्यागः ययते देवतो देशे
 कस्वस्वत्वफलजनकगः जुहोते सा दशाग्रे प्रक्षेपः अतएव नैव विजाता दश त्यागाभा
 भावे पि होतृत्वं अग्निप्रक्षेपश्चाग्निसंयोगानुकूलकृयानुकूलोद्यतादिवृत्तिनोदनादि
 व्यापारः न वैवप्रज्ञो जुहोतीत्यादौ सप्तस्यर्थाग्निसंयोगेन्योनिराकांक्ष इति वाच्यं
 अत्र संयोगानुकूलक्रियेकत्वेनैव धात्वर्थत्वात् न च तथाप्यग्नेः कर्मता पतिः

ध्वंस

जन ४

त्व ४

संयोगस्य धात्वर्थतविच्छेदकतायातद्वतोऽग्नेः कर्मत्वाभावात् क्रियाया एव धात्वर्थतविच्छेदकत्वं
तच्छालिनोद्यतस्यैव कर्मत्वात् इत्थं च विप्राय गां ददाति विष्णु यजते धृतेन जुहोतीत्यादौ मूल्य
ग्रहणं विना विप्रोद्देश्यकगोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनकत्यागानुकूलकृतिमान् विष्णुद्देश्ये
वृस्वस्वत्वध्वंसफलकत्यागानुकूलकृतिमान् धृतवृत्त्यधिसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्या
पारानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः विष्णोरुद्देश्यतासंबन्धेन स्वस्वत्वध्वंसरूपफलवत्त्वा
त्कर्मत्वं एवं मूल्यग्रहणप्रयुक्तस्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनकत्यागो विक्रयः मूल्यदानप्र
युक्तस्वस्वत्वोत्पादकः स्वीकारः क्रयः दत्तद्रव्यस्वजनकस्वीकारः प्रतिग्रहः तथा च गां विक्री
णाति प्रतिगृह्णातीत्यादौ गोवृत्तिमूल्यग्रहणप्रयुक्तस्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वानुकूलव्या
गानुकूलकृतिमान् गोवृत्तिमूल्यदानप्रयुक्तस्वस्वत्वानुकूलस्वीकारानुकूलकृतिमान्
गोवृत्तितदद्रव्यस्वजनकस्वीकारानुकूलकृतिमानिक्रयेणान्वयधीदितिसंप्रदायः

इदमत्र बोध्यं दानस्य विजातीयपरसत्त्वजनकत्वेन तत्त एव विक्रयादिवारणो मूल्यग्रहणं विनेति
 व्यर्थं अथ प्रतिग्रह एव स्वीकारविशेषतया सत्त्वहेतुरस्वामिने स्वीकारस्य स्वत्वे हेतुत्वकल्प
 नात् अत एव याजनाध्ययनप्रतिग्रहेः ब्राह्मणेण धनमर्जयेदित्यादिब्रह्माधुसंगच्छते अ
 न्यथा प्रतिग्रहवैफल्यपत्तेः दानं तु स्वस्वत्वध्वंसमात्रं जनयत् परस्वत्वप्रयोजकमिति मतं। त
 थापितद्वेयं च तदुपादानेऽप्युपेक्षा स्वीकारस्यावश्यकत्वात् वस्तुतो दूरस्थपात्रमुद्दिश्य त्व
 क्तद्रव्यस्य प्रागस्वामिन्स्यानुदेशेन पुरुषेण प्रतिग्रहात्स्वत्वं स्यात् अन्योद्दिश्य कृत्यादेः
 प्रतिबंधकत्वेऽपि गौरवं न च तादृशत्यागो नाभास एवः संप्रदानकौ हित्यागो दानं संप्रदा
 नत्वं च ददस्वत्यनुमतिप्रकाशानद्वारा दानक्रियाहेतुत्वेन न चासन्निहितस्य तत्त्वमिति न
 तातो दानुः स्वत्वनाश इति वाच्यं तीर्थे संकल्पितद्रव्ये यदन्यत्र प्रदीयते दाता तीर्थफलं भु
 क्ते प्रतिग्राही न दोषभाक् मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिक्षिपेत् विद्यते सागरस्या

गा ६

तो दानस्यो तो न विद्यते इत्यादि वाक्यात् दश दान सिद्धेः तस्माद् दानमेव स्वत्वजनकं प्रतिग्रहप्रागभा-
 वस्यापेक्षणीयत्वात् न प्रतिग्रहवैफल्यं ~~अतएव~~ यस्मै दत्तं तेना प्रतिग्रहेण दातुः स्वत्वनिवृत्तिः ~~अस्तु~~
 वा दत्तद्रव्यस्वीकारस्वरूप प्रतिग्रहत्वेन स्वीकर्तव्यद्रव्यदानत्वेन चेति विनिगमनाभावात् द-
 नं स्वस्वत्वे दारा प्रतिग्रहं स्वस्वत्वजनकः उभयथापि मूल्यग्रहं विनेति व्यर्थं न च विक्रीतद्र-
 व्यस्वीकारत्वं क्रयत्वमित्यत्रापि विनिगमनाविरहः मूल्यदानपूर्वकस्वीकारत्वस्यैव क्रयत्वा-
 त् विक्रयत्वस्य गोशर्वाणामिवेशात् किंच स्वस्वत्वं ध्वंसजनकं त्यपि व्यर्थं अव्यावर्तकत्वात्
 अपि च अग्निप्रक्षेपो होम इत्युक्तं देवतोद्देश्यकस्तस्यागोयागः स एव प्रक्षेपावधिर्नो
 होम इति वाचस्पतिमिश्राद्युक्तं याग एव विशिष्टदेशप्रक्षेपोपहितो होम इति विवेकोक्तेश्च क्रो-
 ऋस्तु च कृत्विजोत्यागात् यजमानसत्वं ध्वंसः अनुमतदासादित्यागादिदेशस्थस्वामिस्व-
 त्वध्वंसवत् वस्तुवादानत्वात् यागत्वहोमत्वादयो मानसप्रत्यक्षगम्यायाति विशेषाः न च श्रो-

ध्वंस

९

८

से

द्वस्पपित्रपेक्षयायागत्वब्राह्मणपेक्षयादानत्वमिति विवेकोक्तेः अत योः संनर्क्या न जातित्व
मिति वाच्यं आद्वस्पगो एतदुभय रूपत्वा वस्तुतः आद्वस्पयागत्वमेवोद्देश्यपित्रादिस्वत्वाज
नकत्वात् ब्राह्मणस्य सत्वमपि न सार्वत्रिकं ब्राह्मणसंभवेऽपि आद्वोक्तेः पिंडोऽस्तु गोजालवि
शेष इत्यादि नान्यत्रापि तत्प्रतिपत्तेः विष्णुयजुर्मे इत्यादौ द्वितीया र्थोऽप्युद्देश्यत्वं तत्त्वे च त
स्य दमित्यादि पशानविषयत्वं देवतायाः स्वलोपगमे तु यागत्वं दानत्वव्याप्यं होमत्वं याग
त्वव्याप्यत्वं मिति तु सर्वसिद्धं देवपूजादि बहुमपि याग एवेत्यलमप्रकृतेन अत एव संसृ
ष्टिस्थले असाधारणस्वत्वनाशोऽत्र साधारणस्वत्वोत्पादात् तत्र सकलविशेषाणां सहितदा
नत्वं क्षणातिव्याप्तिरित्येषा सं दानत्वजातेस्तत्राभावोत् परमात्रस्वत्वानुकूलत्वविशे
षाणां संसृष्टि निरास इत्यन्ये तत्र न स्वत्वनाशः किंतु परस्वत्वोत्पत्तिमात्रं स्वत्ववति स्वत्वा
त्यतिस्तत्रेष्ट्या उद्देश्यकत्वादिति स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकविशेषाणां देवतान्तिरोस इति

पञ्चशोचप
न

५५

10

अपरे अदृष्ट विद्वेषजनकत्वविशेषणा तद्वावृत्तिरित्यप्याहुः एतेन विनिमये विक्रयणादि
 लक्षणातिव्याप्तिरित्यप्यपासं विक्रयत्वादेर्जातित्वात् मूल्यातिरिक्तद्रव्यग्रहणप्रयुक्तस्वस्व
 लेध्वंसपरस्वत्वानुकूलस्यागो विनिमयइत्यनेन इत्यलमिति विस्तरेण तच्च त्रैमिविधं प्राप्यं-
 कार्यं निवृत्त्यं च तत्र संयोगादिरूपक्रियाजन्यफलशालिप्राप्यं ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादि
 यत्नं सत्ताकमवस्थांतरमापद्यते तद्विनायं यथाकाष्ठं भस्मकरोति सुवर्णं कुंडलं करोति
 इत्यादौ काष्ठादिपदलक्ष्यकाष्ठादिवयवादेः सतएव भस्मादिरूपावस्थांतरप्राप्तेः यत्रुक्रि
 यायत्नमनाशंकं फलं जनयति विनायं यथाकाष्ठं लुनातीत्यत्र काष्ठमिति तन्न काष्ठपदलक्ष्य
 काष्ठावयवस्य कर्मितया क्रिया सत्ताशकत्वाभावात् अत्र हि काष्ठपदस्य काष्ठावयवस्य
 वयवोलुनातेरारंभकसंयोगविशेषविभागहेतुक्रियानुफलकुठारादिव्यापारोर्थः तथा
 च काष्ठावयववृत्तितादृशविभागहेतुक्रियानुकूलव्यापारानुकूलवृत्तिमानित्यन्वयधीरि

त्रि३

तिकाष्टावयवस्य प्राप्य कर्म नैवावस्थांतर प्राप्य भावात् न विकार्यता तदुलं पचतीत्यादौ तंदुल
 पदलक्षतंदुलावयवः पच्यर्थीरूपादिपरावत्यवधिना विलुप्त्यवधिना वा तेजः संयोगः
 तथा च धात्वर्थजन्यफलशालित्वा सत्तोरवस्थांतर प्राप्तेऽप्येवमविध्यं कर्मित्वं तंदुलावयव
 वस्येष्टमसंकीर्णस्थानमुक्तमेवेत्यदोषः यत्क्रियया निष्पाद्येत तन्न निवृत्यं यथा द्यटं वटं
 वाकरोतीत्यादौ घटादिः अत्र कर्मः फलावधिना व्यापारो बोध्यतया गौणं कर्मित्वं त
 त्रसाध्यता रव्यकृतिविषयत्वं अतएव वीणां करोतीत्यादेर्न प्रयोगः वीरणादादुपादा
 नारव्यकृतिविषयताया एव सत्वात् यत्तु वटादिपदस्य कटाद्यवयवे वीरणादौ निरूढल
 क्षणा कटादेर्गौणकर्मित्वसंभवेऽपि द्वारकत्वासंभवात् निरूढलक्षणायाः मुख्यप्रयोगा
 पवादकत्वाच्च न द्वीरणां करोतीति मुख्ययोग इति तन्न अतीतं द्यटं जानातीत्यादौ घटादेरिव
 कटादेरपि गौणकारकत्वसंभवात् स्तोत्रं पचतीत्यादौ क्रिया विशेषणपदोत्तरद्वितीया विशेषे

४ आरभ्य कस्यो गप्रतिष्ठि विभागानुक्रमेण कुठारादि क्रियाया एव वधिदादिधात्वर्थतया क्रन्ते ४

संबंध व
धिन

राधा कृष्ण
का साधनं ४

बराविभक्तिवत्प्रयोगसाधुत्वाय नामार्थधात्वर्थयोरभेदान्वये स्वीकारेण भेदस्य संसर्गत्वात्
तदस्वीकारे विशेषणविभक्तिवदस्तु साभेदार्थिक्ता तस्य नारद्वत्त्वाभावस्तु क्रियान्वितवर्तत्वाच्च
नितत्वाभावादिति दिक् कर्णत्वेन वारकांतरे च रितार्थत्वे सति क्रियाहेतुत्वे वारकांतरनिष्ठव्या
पारद्वयक्रियाहेतुत्वाभावसत्येतार्थः कर्त्तृकर्मसंयोगद्वारादि निष्ठव्यापारद्वारादिदादिहेतु
त्वे नारकांतरनिष्ठव्यापारद्वयसंयुक्तादिहेतुत्वान्नातिप्रसंगः अधिव्ररणमपि कर्त्तृकर्मन्य
तरव्यापारद्वाराक्रियाहेतुः चेन्नो गृहे स्थात्या मोदुनं पचतीत्यादौ हि गृहस्थात्याद्यधिकरणं
कर्त्तृकर्मसंयोगद्वारादिसंयुक्तप्रदानं स्वानुमतिप्रकाशनेन वक्तुं रिच्छाद्वारादाननिमित्तं अपा
दानं पतनप्रतिबंधकसंयोगनाशकपत्राविविभागद्वारापततादिनिमित्तमिति नातिप्र
संगः न चैवं कुठारादि करणस्यापि कर्त्तृकर्मनिष्ठव्यापारसापेक्षकत्वादव्याप्तिः एतन्मते च
मकारणस्यैव लक्ष्यत्वात् अतएव फलायोग्यवद्विषयकारणमिति ब्रूयते वस्तुतस्तु व्याप
कारकांतरनिष्ठव्यापारसंबंधवधिजनने कर्त्तृभावस्य सत्यतया कुठारादि क्रियारूपवधिदादि क्रियायां कुठ
रादेनादात्म्येन हेतुतया कर्त्तृनिष्ठव्यापारसंबंधेनाभावे उच्यते न च कुठारादिभिर्वापेक्षिकभिः

५ कर्मसंयुक्तमिति याहेतुविरहादेव नो भिन्नसंज्ञा

वत्वे सति कारणस्यैव लक्षणात् अतएव फलायोगव्यवहितं त्वं करणत्वं न चैवं कार्यमात्रे ज्ञाना
 दोषादृष्टस्य मनोयोगस्य च व्यापारस्य सत्वात् आत्मनोऽपि करणत्वापत्तिः इष्टत्वात् उपधेय
 संकरेऽपि करणत्वादि लक्षणोपाधेरसंकरात् व्यापारभेदोपपत्तेः इत्थंचानुमितौ व्याप्तिज्ञा
 नं करणं पराप्रशस्य व्यापारत्वात् वाक्षुषादौ च क्षुरादितत्संयोगस्य व्यापारवत्त्वात् आ
 वणज्ञानेश्रोत्रं श्रोत्रमनोयोगस्य व्यापारत्वात् मनुशब्दस्य सैव शब्दाभावप्रत्यक्षे तस्य
 व्यभिचासात् परेतु फलानुकूलकृत् व्यापारवत्त्वं करणत्वं अस्ति च कुठारादौ छिदानुकूलकृ
 त्संयोगादिमत्त्वं न चैवं गृहस्थात्याद्यधिकरणस्यापि कृत् व्यापारवत्त्वात् करणत्वापत्तिः इ
 ष्टत्वात् स्यात्वा अन्ते साधयतीत्यादिप्रयोगात् एवमवादानं साधयतीति ब्राह्मणेन सा
 धयतीत्यादिप्रयोगात् तत्रापि तदिष्टं चैत्रआत्मना चैत्रेण वापचतीत्याद्यप्रयोगात् कर्तुः
 शरीरस्य च वारणाय द्रव्यसमवायिभिन्नस्य क्रियानुकूलकृतिमनोभिन्नस्य क्रियानुकूलकृ

12

तिमनोभिन्नत्वेन विशेषं कृत्वा मत्वं समवायेनावच्छेदकतया च तेन शरीरव्युदासः भिन्नस्येत्यनेन
 हस्तादिसंग्रहः हस्तादिनाश्चिन्नतीत्यादिप्रयोगात् व्यापारबलं च जनकतया तेन व्याप्तिस्मृत्यादि
 साधारण्यमित्यर्थ इत्याहुः अत्र परशुनाश्चिन्नतीत्यादौ निरुक्तकरणत्वं तृतीयार्थः आश्रयत्वं
 प्रकृत्यर्थान्वितसाध्यात्वर्थे निरूपकत्वेनान्वयः तथा च परशुनिष्ठकरणानि निरूपितश्चिदानु
 कूलकृतिमानिति वाक्यार्थ इति प्राचः नव्यास्तु परशुनाश्चिन्नतिनदाने ऐत्यदौ न अर्थान्व
 यानुरोधान्निरुक्तकरणत्वं निरूपितजन्यत्वमेवार्थः तस्य च निरूपकतया प्रकृत्यर्थान्वितस्या
 श्रयतया धात्वर्थे न्वयः इत्थं च परशुनिरूपितं जन्यत्वं दान्निरूपितजन्यत्वाभावश्चिदाया
 मन्वेतीत्याहुः जटामिस्तापस इत्यादौ तृतीया उपलक्षणे तत्त्वं चात्वं चातद्धावत्यनवच्छेद
 कत्वे सत्यतद्धावतिसमानाधिकरणत्वं अस्ति च जटायाम तापसव्यावृत्त्यनवच्छेदकत्वं द्रुम
 दमादिभूत्वस्यैव तदन्धूना निति रिक्तवृत्तितया तदवच्छेदकत्वात् शमदमादिना तापस इ

तित्वप्रयोगः विवक्षातस्तथाप्रयोगस्यैव त्वेविशेषणोपलक्षणवैशिष्ट्यमेव तृतीयाध्याय इति अक्षरा
कारणपादेन खंज इत्यादौ येनांगविकार इति सूत्रेण तृतीया- येनांगेन विकारो हा निराधिक्यं वा तदेव
बोधकात् तृतीयेति सूत्रार्थः। एवं नान्न तृतीयायां त्वेति त्वमर्थः तत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् कारणादिपदार्थैः
कदे शो विकारे न्वेति- कारणत्वं च व हिरवच्चेदेन च दुःश्रुत्य गोलकवत्त्वं जातप्रचक्ष्णां च स्य कारणात्वे तु च
कुष्मजो लकवत्त्वे सतीति वाच्यं- यदि च व हिरवच्चेदेन च दुःसत्त्वेऽपि उपस्थाता देवनोद्युषते दे
पहतगोलकवत्त्वे मेव कारणात्वं- अक्षिपदं च दुःश्रुत्य गोलकवत्त्वं तच्चाचता दृश गोलकवत्ति- यच्च दुःश्रुत्य रं
त्वमुपस्थातो वा तद्विशिष्टगोलकवानित्यक्षराकारा इत्याद्युक्ते रं रं ज्ञत्वं संस्थानविशेषशून्यपाद
वत्त्वं- तथा च पादवृत्तियतथा विधिसंस्थानशून्यत्वे तद्विशिष्टवानिति पादेन खंज इत्यस्यार्थः- कुरु
वृत्तिलोचनं च यवानिति मुखेन विलोचन इत्यर्थः परेतु अक्षराकारा इत्यादावप्येदे तृतीया तथा च
तादृशगोलकालकाभिन्नं यच्च- शून्यमुपहतं वा तद्वानिति वाक्यार्थः एवं विलोचनपदं लोचनपद
विशिष्टवत्परं तथा च मुखोभिन्नलोचनं च विशिष्टवानिति वाक्यार्थ इत्याहुः- धनेन कुल इत्या

श्रीः

दोहे तु त्वे तृतीया क्रिया न्वधि निरुक्त करणत्वा र्पिका तृतीया कर्तृ करणयोस्तृतीयेत्यनेन विदिता
 हेताविति सूत्रेणानुनामार्थेऽप्यन्वितहेतुत्वा र्पिकेति विशेषः पुत्रेण सहागत इत्यादौ तृतीया कर्तृ
 त्वमर्थः सहशब्दस्य समाभिध्याहत क्रिया सहशब्दार्थः एकदेशावच्छेदेनैककालीनत्वसंबंधे
 नतस्याः समाभिध्याहत क्रियाग्रामत्वयः तथाच पुत्रवर्तकागमनविशिष्टागमनवृत्तेत्यर्थः
 शिष्येण सहगुरुग्रीहणः पुत्रेण पिता सुंदर इत्यादौ सहार्थो ब्राह्मणदिब्राह्मणैर्विधिर्भेदः
 देशसमानकालीनत्वसंबंधेनान्वेति परेतुः अत्र सहार्थः सादित्यमेतद्धर्मान्वधित्वरूपं तृतीया
 र्थोक्तित्वं संख्यामात्रं वा तथाच शिष्यसाहित्यवान् गुरुग्रीहण इत्यादिवोध्य इत्याहुः सहेवद
 शभिपुत्रेभारं वहति गर्दभीत्यादौ पुत्रेऽप्युभारवाहनकर्तृत्वाभावेऽपि सहप्रयोगे विद्यमाने
 त्यध्याहारान् विद्यमानत्वं साहित्यं अतएव विद्यमाने सहर्षे तृतीयेति शादिकाः आत्मेन
 धनी गोत्रेण गार्ग्यः प्रकृत्याभिरूपेत्वादावभेदे तृतीया आत्माभिन्नधनवान् गोत्राभिन्नगर्ग

एतद्व

३

कुलोत्पन्नः सहजिह्वरमणीयतावानित्यर्थः प्रकृतिपदस्य सहजिह्वार्थत्वात् अभिरूपपदस्य च
 रमणीयतावदर्थकत्वात् इति दिक् ॥ कर्मणामभिधेयसंप्रदानमिति पाणिनिसूत्रं तत्क्रिया
 करणीभूतेन तत्क्रिया कर्मजन्यफलभाणित्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वमिति फलितं ग्रामे गच्छती
 त्यत्र गमनकर्मग्रामजन्यसुखादिभाणित्वेनोद्देश्यस्य चैत्रादेस्तत्क्रियायां संप्रदानत्वाभावा
 त् तद्वारणाय करणीभूतेति गमनक्रियायां ग्रामस्याकरणत्वात् न दोषः दानादौ तु देया
 दिकं करणमिति प्रकृतसंज्ञातिः पितृस्वर्गोद्देशे प्रकृतजो दानादिस्थले दानजन्यफलभाणित्वे
 नैव पितोद्देशेन गोजन्यफलभाणित्वेनेति न पित्रादेः संप्रदानत्वं अतएव पित्रे जाददातीति
 न प्रयोगः यदि चादृष्टदारा गोरपि जन्यत्वं फले दत्ता गौः पितृस्वर्गमुत्पादयिष्यतीति चाभिसं
 धिस्तदा फले कर्मजन्यत्वं अदृष्टदारा कं ग्राह्यं अतएव न स्वस्मिन् स्वर्गे कदा न संप्रदानत्वा
 पत्तिः न वा चैत्रचैत्राय जाददातीति इति प्रयोगप्रसंगः वस्तुतो धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन फलं

विरोधं स्वपितृ स्वर्गादिकं तु न तथेत्यदोषः इत्थं च विप्राय जां ददातीत्यादौ संबंधित्वेन परेष्टा
 विषयत्वं चतुर्थार्थः सचधात्वर्थः तावच्छेदकफलेनेति वृत्तित्वे द्वितीयार्थः चेन्न श्रैत्राय ग्रामं
 गच्छतीत्यादिवारणाय परेति वस्तुतः परेति नेदेयं गमनक्रियायां ग्रामजन्यत्वाभावेनैवादे
 यात् जन्यत्वस्यापि द्वितीयार्थत्वात् तथा च विप्रसंबंधित्वेन परेष्टा विषयगो वृत्तिस्वस्वत्व
 ध्वंसपरस्वत्वानुकूल कृतिमानित्यन्वयधीः यत्तु अजजन्यफलप्रकारेष्टा पूर्ववत् क्रियान्व
 यित्वतुर्थार्थः व्युत्पत्तिर्वैचित्र्याच्च तदेकदेशे जन्यत्वे कर्मिणो गवादेर्निष्पन्नता संबंधेनान्वयः। तथा
 च विप्रविषयकगोजन्यफलप्रकारेष्टा पूर्ववत् गो वृत्तिस्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वानुकूलत्यागा
 नुकूलकृतिमानित्यन्वयधीरिति तन्न गोजन्यफलस्य प्रकृतेस्वत्वरूपतया विप्रविषयिणी
 यागोजन्यफलप्रकारेष्टा तत्कस्यैव दाने संभवात् तादृशेष्टाया एव दानत्वादिति दिक्। एवं
 वदा यो दकमासिञ्चतीत्यादौ संयोगानुकूलद्रवद्रव्यक्रियानुकूलव्यापारोधात्वर्थः। इति

त्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थार्थः। स च धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगान्वयीद्वितीयार्थवृत्तित्वे तादृशद्रवद्र
 व्यक्रियान्वयि। तथा च वृत्त्यवृत्तित्वेनेच्छाविषयसंयोगानुकूलजलवृत्तिद्रवद्रव्यक्रियानुकूल
 व्यापारा नुकूलवृत्तिमाप्नोति न्ययधीः। अत्र क्रियांतस्य धात्वर्थत्वे वृत्तस्य कर्मत्वं स्यात् न तु
 जलस्य क्रियायाः वृत्तावृत्तित्वादिति वाच्यं। अत्र क्रियांतस्यैव धात्वर्थतया धात्वर्थतावच्छेद
 कसंयोगस्य वृत्तवृत्तित्वात् द्रवद्रव्यसंयोगः एवात्र धात्वर्थ इति युक्तं। तर्हि किंलावद्विन्नव्या
 पारा बोधकतया धातो रकर्मत्वं स्यात्। धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वाभावात् वृत्तादेर
 कर्मकत्वं च स्यात्। अत्राज्ञांशमं नयतीति वत्। द्विकर्मकत्वं स्यात्। इति नाशं क्यं। क्रियांतस्य
 धात्वर्थत्वे फलद्वयाभावात्। तादृशक्रियानुकूलव्यापारार्थत्वे क्रियायामेव द्वितीयार्थवृ
 त्तित्वान्वयात् क्रियावच्छेदकसंयोगेन वृत्तायेत्यादि चतुर्थार्थोद्देश्यत्वस्यैवान्वयः न द्विती
 यार्थस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। चतुर्थीसममिवाहृतस्यैव सिचधातोः सादृश्यव्यापारार्थत्वा

५
 रा अतएव अजो आमं नयतीत्यत्र ग्रामस्य न संप्रदानत्वं। अत्र हि संयोगावच्छिन्नक्रियानुकूल
 व्यापारः प्रेरणादिभात्वर्थः। द्वितीया। द्वयार्थो वृत्तित्वं। संयोगे ग्रामपदेवरद्वितीयावर्थः।
 क्रियाया मजापदेन रद्वितीयावर्थे न्येति इति तथैव व्युत्पत्तेः। तादृशफलभाजित्वेन ग्रामादे
 रनुद्देश्यत्वात् अतस्तं प्रदानता तथोद्देश्यत्वं विवक्षायामनुग्रामायाजानयतीति भवत्येवेति
 दिक्परे तुल्यजमानद्रव्यस्वत्वभाजित्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वं। त्यागोत्रविलक्षणो ग्राह्यः।
 तेन विक्रयादौ केचन संप्रदानत्वं। कर्मणा दानकर्मणा यमभिप्रैति तत्संप्रदानमिति कर्म
 तोत्यादिसूत्रार्थः। अतएव संप्रदीयतेत्येति संप्रदानसंज्ञापि अन्वर्थे च। आद्रादौ पित्रादे
 र्न स्वत्वभाजित्वेनोद्देश्यत्वं। किंतु प्रतिभाजितयेति संप्रदानत्वाभावेन संप्रदानचतुर्थसंभ
 वात्। नमस्वस्तीत्यादिसूत्रांतरेण तत्र चतुर्थी। एवं च वक्ष्यायेदकमासि च तीत्यादौ वक्ष्या

दोसंप्रदानप्रयोगो गौणतत्त्वमुपपन्नमिति चेन्न तत्र वेत्तुं नुतिमित्रावदुतं प्रेरयेतीत्योक्तं तदा दो
 भावेऽपि चतुर्थी। विभागा नुकूलक्रियानुकूलव्यापारो मोचनं। संयोगानुकूलव्यापारश्चेरतामिति
 धात्वर्थतावच्छेदकक्रियानुकूलफलशालित्वेन शत्रुभिन्नयोरनुदेश्यत्वं। इत्थं चोदकादिज
 न्यफलवादि। अस्त्रादिजन्यदुःखादि। दुःखजन्यवार्ताजानादि। फलशालित्वेनोद्देश्यत्वमे
 व चक्षतेत्यादिचतुर्थीनयार्थः। तथा च वक्ष्यादिपल्लवोद्देश्यकसंयोगानुकूलव्यापारक
 त्रिमानिति बोधः। न च गुरुप्रीत्युद्देशेन गुरुपुत्राय दत्तै। गुरवे गां ददातीति स्यात्तथा विवक्षाया
 मिच्छापत्तेः। अत एव रजकसंघं धित्व स्पृष्टव्यं विषयित्वे रजकस्य वस्त्रं ददातीति प्रयोगः। वस्त्र
 जन्यफलभागितयोद्देश्यत्वस्य वस्त्रं धित्वेन रजकाय वस्त्रं ददातीत्येव भवितव्यं। न चैवमपि प्राज्ञा
 दावपि पित्रादेः प्रीतिभागित्वेनोद्देश्यत्वात् संप्रदानचतुर्थ्येवोपपत्तेर्नमः स्वस्तीत्यादिसूत्रांतरव्यं
 यत्किंचित्क्रियाजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वस्यैव गौणसंप्रदानता। नमः पदार्थस्य क्रियात्वाभावेन

१६
 पथकसूत्रांतरप्रणयनात् नारदार्योचतेचकलहः वैश्यायंशतंधारयतीत्यादौतनारदेसंप्रदानता।
 किंतुरुच्यर्थांताप्रीयमाणाः। धारेरुत्तमसीसूत्राभ्यासंबंधमात्रेचतुर्थी। तथाचचतुर्थीसंकेधा
 तुनारुचिराख्यातेनविषयताबोध्यतेइति। नारदरुचिविषयकलहइत्यर्थः। पुनर्दानमंगीकृत्य
 द्रव्यग्रहणंधारणावैश्यायंशतकर्मकतादृशग्रहणाश्रयइत्यर्थः। संप्रदानंनस्यकार्यत्वं। धात्वर्थेना
 वच्छेदकस्वत्वनिष्पादकत्वेनददस्वेत्यनु। मतिप्रकाशनेनदातुर्द्विष्टाभुत्याद्यक्षनसंप्रदानेनवेत्या
 ह। परेतुत्यागजन्यस्वत्वजनकस्वीकारवत्वंसंप्रदानत्वं। आद्यादौपित्रादेर्नस्वीकारः। रुद्रायगोदु
 दातीत्यादावपिसंप्रदानत्वमुद्देशत्वमित्याहुः। परकीयक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वमपादानत्वं।
 वक्ष्यात्पुंलिपततीत्यादौपित्रादेरपादानत्ववारणायपरकीयेति। अत्रपंचम्यादिभागजनकत्वे
 मन्मोन्माभावप्रतियोगितावच्छेदकंचार्थः। विभागेन्मोन्माभावेचवक्ष्येति। तथाचवक्ष्येति
 विभागजनकत्वमन्मोन्माभावप्रतियोगितावच्छेदक्यतमाश्रयः। एमितिवाक्यार्थः। तथा

चिं वं दं वं त्रिं विं भां जं जं नं वं वं दं वं तं न्यो न्यां भो वं च ध्रुव म पायो पादानमिति पाणिनिसूत्रं। अ पाये
 विभागे ध्रुवं निश्चयं प्रकृतं पंचम्यर्थं विभागजनवत्त्वान्वयी क्रियाश्च न्यत्वमिति तदर्थः। धावते
 भ्रात्यततीत्यादौ अश्वादेस्तद्विभागहेतु क्रियावत्त्वे प्रकृतं पंचम्यर्थं विभागजनवत्त्वान्वयिनी
 यापत्ति क्रिया तच्च न्यत्वमव्याहृतं। स्पंदनजन्य विभागाश्च न्यत्वेन वक्षोरेर पादानत्वे वक्षोत्पत्ति
 स्पंदने इत्यपि स्म्यते। अतः क्रियेति सकर्मक धात्वर्थपरं। व्याघ्रादिभेतीत्यादौ पंचमीना पादान
 त्वं। किंतु हेतुत्वे इत्यस्यैव दत्ते। धात्वर्थतानवच्छेदकत्वेन विभागे विशेष्यः। तेन वक्षोत्पत्तिस्वगद
 त्यादौ वक्षोदेनी पादानत्वं। यत्र विभागावच्छिन्न क्रियायास्त्यज्यर्थतया विभागे विभागफलं प्र
 तिफलत्वेन स्मारणं। विशिष्ट क्रियाजन्यत्वाभावाद्न दोष इति तत्रातर्हि धः संयोगावच्छिन्न क्रिया
 याः पत्यर्थतया संभवापत्तेः। विभागे फलोपलक्षित व्यापारजन्यं त्रभयत्रतुल्यमिति दिक्। व
 क्षाविभजते। इत्यादौ विभागावधित्यमपादानत्वं। अवधित्वं च स्वरूपसंबन्धरूपं पंचम्यर्थः

अपाये विभागे ध्रुवमवधिभूतमित्यपि पालिनि सूत्रैः । तथा च वृद्धनिष्ठावधितानि रूपद्विविधा
 गाश्रयः पालिमित्युक्तं वाक्यार्थः । तच्चैवं स्वस्मादिभूतते इत्यपि स्यात् । स्वप्रतियोगिकत्वं विशिष्टसंयोग
 गम्यैव स्वावधित्वं विशिष्टविभागस्यापि स्वस्मिन् भावात् । इत्थं च अपादानं पंचमीचनानां नार्थमे
 वेति ध्येयं । धातुतो अश्वात्पतती वप्यवधित्वमेव पंचम्यर्थः इति वृश्चित् । व्याघ्रादिभेति शत्रोऽप
 रित्रायते इत्यादौ पंचमीनां पादानत्वे । किंतु भ्रीत्रार्थेण भयहेतुरिति सूत्रेणानुशिष्टहेतुत्वार्थि
 का । धातोश्च यथा यत्प्रभयं भयाभावश्चार्थः । पंचम्यर्थो हेतुत्वं । धात्वर्थे भये धात्वर्थे तावद्येद
 न्नच भये न्वेति । आश्रयत्वं व्यापारश्च यथा यत्प्रमाख्यातार्थः । तथा च व्याघ्रहेतुर्भयाश्रय
 इत्याद्यस्य शत्रुहेतुर्भयाभावानुकूलव्यापारश्च यथैतन्नित्यंतस्यार्थः । इत्थं च दंडाद्ये इत्यादावि
 वहेतुपंचम्येवोपपत्तौ पृथक् सूत्रे पंचम्यर्थमिति बोध्यं । एवं कृपादंधं वारयतीत्यादौ पंचम्या
 न्धसंयोगानुकूलक्रियारूपपतने द्वितीयाया धात्वर्थव्याश्रयित्वं वृत्तित्वं धातोर्विरोधिव्या

पारोर्धः। तथा चांधवत्तिकूपनिष्ठाधः संयोगानुकूलक्रियाविशेषि व्यापारविषयकवृत्तिमानि
 निवाक्यार्थेन युक्तः। यत्र द्वित्रिदशस्य धिनि र्वंडरूपे परमा एवादावधः संयोगो ज्ञानाभावे
 नासिद्धस्तत्रासंभवात्। अतएव द्वितीयायापतनं। पंचम्याधात्वर्थतावच्छेदकाभावान्वयिवृत्ति
 त्वं धातोरभानुकूलव्यापारोर्धः। तथा च कूपवत्त्वं च पतनं भावानुकूलव्यापारविषयकय
 लवानिति अर्थोपपास्तः। यदंधस्य पतनं प्रसिद्धं तत्रासंभवात्। किंतु धातोरभावानुकू
 लव्यापारोर्धः। त्वं द्वितीयायाः प्रतियोगित्वं वाधात्वर्थतावच्छेदकीभूताभावान्वितम
 र्धः। अभावश्च कूपादिसमभिव्याहारात्पतनादितज्ज्ञानाधः संयोगादिना वा संबंधेन। तथा
 च कूपवत्त्वं च प्रतियोगिकाभावानुकूलव्यापारविषयकयलवानिति वाक्यार्थः। एवमेत
 स्मात्संविधानादिदं मित्रं वारयतीत्यादौ यस्य विधानस्य मित्रभोजनमसिद्धं। तत्रापि भोज १७

नसंबंधेनसविधान्नवन्निमित्तप्रतियोगिकाभावात्तु कूलव्यापारविषयकफलवानिति न्वयः ॥
 परेतुकूपादंधंवारयतीत्यत्रसविधान्नादिदंमित्रंवारयतीत्यत्रप्रातोःपतनमाद्येद्वितीयेभो
 जने ॥ उभयत्राभावात्तु कूलव्यापारिश्चार्थः पंचम्याः सद्येभ्यश्चिन्नत्वं ॥ द्वितीयेकमित्वं उभयत्र
 द्वित्वंचार्थः ॥ द्वितीयायाश्चकर्तृत्वमर्थः ॥ आत्वर्धतात्वेच्छेदकीभूताभावेचात्वर्धपतनः देरधिव्र
 रणत्वेनद्वित्वावच्छिन्नस्यपंचम्येभ्यस्यप्रतियोगित्वेनान्वयः ॥ व्युत्पत्तुवैचि-यात्तथावपत
 नसामान्येकूपावच्छिन्नत्वांधकर्तृत्वोभयाभावस्तदनुकूलव्यापारविषयकफलवानिति
 आद्यस्यभोजनसामान्येयः सविधान्नकर्मिकत्वमित्तकर्तृत्वोभयाभावस्तदनुकूलव्या
 पारविषयकफलवानिति वार्थः ॥ आकाशंनपश्यति घटश्चैत्रोवेत्यादौद्वितीयायावि
 षयित्वंलक्षणयोद्यदादिवन्तित्वंचबोध्यते ॥ आनुतालौकिकविषयितावच्छिन्नवाद्युप
 लब्धं ॥ तत्पान्वलौकिकफलदासामान्येयत्वाकाशविषयित्वद्यदिवन्तित्वोभयाभावस्तत्र

नियोगिनिरूपको घट इत्यर्थः। आकाशादिविषयकचाक्षुषोपनीतभातेपिलौकिकविषयित्वावच्छेदेनाकाशविषयि
त्वाच्चैत्रदन्तितोभयाभावसत्त्वान्नदोषः एवमन्यत्राप्यप्रसिद्धस्थलेबोधयित्वाहुः। हिमवतो गंगा प्रभवतीत्यादौ पं
चम्याहेतुत्वमर्थो धातोस्त्यतिरर्थ इत्यपि प्रत्युक्तं। जनितवर्तुः प्रकृतिरित्यतः एवापपन्नो भुवः प्रभव इति वेद्येर्थप्र
संगात्। किंतु प्रवृत्तेण भवनं प्रकाशः। आद्यवहिः संयोगरूपो धात्वर्थः। वहिपदार्थप्रकृते भूषणं उपेक्ष्य
संयोगध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणादन्तित्वमाख्यातार्थ आश्रयत्वं। तथा च हिमालयसंयोगध्वंसाव्यवहितो
त्तरक्षणादन्तित्वमप्यधी संयोगाश्रयत्ववती गंगेत्यर्थः। वेकुंठात्काशीतो गंगा प्रभवतीत्यत्र योगात् अ
व्यवहितेति आद्येति च। वेकुंठ संयोगध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणे आश्रयतस्या भावाददोषः। वल्मीकाग्र
प्रभवति धनुः खंडमाखंडलस्येत्यादावप्येवमेव। अत्र वहिः पदार्थो वल्मीकाग्रे द्विदेश इति विशेषः
कृत्स्नात् राजयते शिशुपाल अध्वयनत्पराजयते बाल इत्यादौ धातो र म हि क्लृता पंचम्याः कर्मत्वात्। आ
ख्यातस्याश्रयत्वमर्थः। श्रीकृष्णनसहते अध्वयनं न सहते इति विवरणात्। असहि क्लृता च द्वेव वि

८ कर्मलं धातोर्निर्णयः। तथा चाधर्मनिर्णयः। अधर्माद्विभवात्। एतादौ धातोः कृदणानन्तरं संभवात् पञ्च
 म्याः ८

शेषः अभिभवश्चैक्यत्वज्ञानं वा तथा च श्रीकृष्णविषयकामिभवाश्चैक्यत्वज्ञानवानिति। आद्यस्य अध्ययनविषय
 यकामिभवाश्चैक्यत्वज्ञानवानिति अत्रेतस्यार्थः। विप्राद्वनमादत्ते इत्यादौ पञ्चम्या यथेष्टविनियोगोर्धेन नुस्त्वत्वं
 चौराद्वनमादत्ते इत्यादौ चौरस्य तदसंभवात्। धातेरपि यथेष्टविनियोगफलस्वीकारोर्धेन नुस्त्वत्वं जनस्वीका
 रा। विप्राद्वनमादत्ते चौर इत्यादौ चौरस्य तदसंभवात् पञ्चम्ययथेष्टविनियोगो व्यवहितोत्तरत्वं संवन्धेन धा
 त्वर्थतावच्छेदके विनियोगो न्वेति। अव्यहितोत्तरत्वं च स्वसमानविषयकपुरस्मान्तराद्यविनियोगव्यवहि
 तमिदं त्वं। तेन श्रुतः प्रतिश्रुती विप्रेन धनमादत्त इति श्रुतादत्त इति प्रयोगः॥ इत्थं च विप्राद्वनमा
 दत्ते इत्यस्य विप्रीययथेष्टविनियोगव्यवहितोत्तरधनवृत्तियथेष्टविनियोगफलस्वीकारवानित्यर्थः।
 अधर्माज्जुगुप्सते इत्यत्र पञ्चम्येकमिदं प्रथमं। सच क्रूरत्वे विरक्तो नान्वेति। तथा चाधर्मपुनर्न दूरीतीत्य
 र्थः धर्मात्प्रमादतीत्यादौ पञ्चम्या विषयत्वं धातोरनवधानं चारब्धा तस्याश्रयत्वमर्थः। धर्मविषयका
 वधानाभावाश्रय इति वाक्यार्थः। उपाध्यायादन्तर्येति शिष्य इत्यादौ धातोः स्वविषयकप्रत्यक्षविरो
 धिर्बन्धिविषयकप्रत्यक्षविरोधिव्यापारा नुकूलकृतिमानिति वाक्यार्थः। दंडात् घट्टधर्मादभि
 व्यापारः पञ्चम्याः संवन्धित्वं धात्वर्थतावच्छेदकप्रत्यक्षान्वितं आख्यातस्य स्मृतिरर्थः। उपाध्यायसं

रित्यादौ तु पंचमीनापादाने क्रियायोगाभावात्। किंतु जनकत्वज्ञापकत्वरूपहेतुत्वे जन्यत्वज्ञाप्यत्वरूपहेतु
 मत्वे वा हेताविति सूत्रेणानुशिष्टम्। तत्रैवं जनिवर्तुः प्रकृतिरितिसूत्रे व्यर्थम्। काष्ठात्पचतीत्यत्रेव दंडाज्ज्ञा
 यते इत्यादावप्युत्पत्तिरूपितहेतुत्वार्थे पंचम्याहेताविति सूत्रेणैव संभवादिति वाच्यम्। उत्पत्तेश्च
 हेतुकात्वेऽपि सावधिकत्वव्यवहारादुत्पत्तिरूपध्यात्वर्थनिरूपितस्वरूपसंबंधस्य हेतुत्वाभावात्कत
 याहेताविति सूत्रेण तदर्थे पंचम्याश्रमावोदिति। न नूत्येतेराद्यक्षणासंबंधस्य तत्र क्षणसंबंधि
 तत्पदार्थरूपतया द्रष्टव्यमहेतुत्वाभिधानरूपमिति चेत् सत्यम्। क्षणश्च क्षणिकातिरिक्तः पदार्थ इत्ये
 देशिमतेः उत्तरोत्तरक्षणे पूर्वपूर्वक्षणे स्यैव हेतुतया लाघवादाद्यक्षणात्मकाद्यक्षणासंबंधस्य तत्र क्ष
 णसंबंधिरूपस्य सत्यमप्युक्तम्। न नूत्येतेराद्यक्षणासंबंधस्य तत्र क्षणसंबंधिरूपस्य सत्यमप्युक्तम्। न नूत्येतेराद्यक्षणासंबंधस्य तत्र क्ष
 णसंबंधिरूपस्य सत्यमप्युक्तम्। न नूत्येतेराद्यक्षणासंबंधस्य तत्र क्षणसंबंधिरूपस्य सत्यमप्युक्तम्। न नूत्येतेराद्यक्षणासंबंधस्य तत्र क्ष
 णसंबंधिरूपस्य सत्यमप्युक्तम्। न नूत्येतेराद्यक्षणासंबंधस्य तत्र क्षणसंबंधिरूपस्य सत्यमप्युक्तम्। न नूत्येतेराद्यक्षणासंबंधस्य तत्र क्ष

तथा स्वाधेयत्वस्य स्वनिष्ठाधिक्यकरणानिरूपकत्वरूपत्वेनान्योन्याश्रयत्वप्रसंगात्तानाधुर्यतये स्थित
यज्ञस्येनापेक्षणीयत्वमधिक्यकरणत्वमुत्पत्तयेपेक्षणीयं कार्यस्य समवाधिक्यं स्थितये च यादेः भू
तलोपि ज्ञप्तेनात्मादेः समवायादिः समवायादेः स्वरूपसंबंधीति वाच्यं । उपेक्षणीयत्वस्य द्वार
णत्व रूपसमवाधिक्यकारणादावतिव्याप्तेः । समवाधिक्यकारणत्वं तु द्यरादिज्ञतेर्द्यरादौ न संभवति ।
नापि तद्विन्नत्वे सति तत्पतनप्रतिबंधकसंयोगवन्मूर्तत्वं । पतनवन्मूर्तस्याधिक्यकारणत्वं ब्रह्मांडा
धारकसंयोगाश्रये स्वरबारणाय मूर्तत्वं मुपात्तं । पतनमूर्त्यमूर्तस्य तु विलक्षणतत्संयोगादिमत्त्वं
वा । तेन कस्यचित्यनाप्रसिद्धावधिना व्याप्तिः । गुणादेस्तत्समवायित्वं । समवायादेतत्स्वरूपसं
बंधित्वं । एवं रक्तः पट इत्यादौ परंपरासंबंधेनापि वक्तव्यमिति वाच्यं । अननुगमात् । सप्तम्याना
नार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । किंतु प्रतियोगित्वादिवदाधिक्यकारणकारप्रतीतिसाक्षिकमधिक्य
णत्वं स्वरूपसंबंधेरूपअतिरिक्तं चेत्यनदेतत् । एवमाधेयत्वमपि । इत्थं च गेहे स्थात्या मोदनं च

चतीत्यादौ पच्यर्थे धिसंतापनं। अघोभिः संयोगानु कूलकाष्टव ह्यादिव्यापार इत्येवे। पच्यर्थे श्रितं
 दुलादिसंयोग एव पात्रं रूपमित्यादिव्यवहारादित्येवे। अभयभागे होदेः साक्षादेः साक्षात्तदधि
 वरणात्वाभावात्कर्तृकमन्यतरद्वारा क्रियाश्रयत्वरूपं क्रियाधिकरणत्वं सप्तम्यर्थस्तदाहुः। कर्तृ
 कर्मव्यवहितमसाक्षात्कारं यत्र क्रिया उपकुर्वन्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति। वस्तुतः प
 रंपरायाः क्रियाश्रयत्वमात्रं सप्तम्यर्थः। अतएव प्रांगणस्येन दीर्घदंडादिना व्राष्टवालतद्वारा
 गृहमध्ये धावन्नद्वारेण गृहस्य व्रतद्वारा क्रियानाश्रयत्वेऽपि गृहे पचतीति प्रयोगः। नहि वैनादेः
 साक्षात्कारगमनादिक्रियाश्रयत्वेऽपि बहौ पचतीति वैत्रे गच्छतीत्यप्रयोगात् परंपरे यत्तु न। न
 च क्रियाश्रयत्वस्यैव सप्तम्यर्थत्वे क्रियायोगं विना भूतत्वे च दृष्ट्यादि प्रयोगो न स्यादिति वाच्यं
 इत्युक्त्वात्। नहि क्रियारहितवाक्यमस्तीति शाब्दिकाः। वस्तुतोऽधिकरणमात्रं सप्तम्यर्थः। क्रियाया
 स्थान्यलभ्यत्वात्। सच यत्र क्रिया भवेति तत्र कारकत्वव्यवहारः। अतएव भूतत्वे च दृष्ट्यादिक्रि

याश्चैव वाक्याश्चैव बोध इति नैयायिकाः। अत्र भूतल निष्ठाधिकरणानि रूपको द्योत इत्यन्वयबोधः। निवृत्तं निष
 कृत्वं च संसर्ग इति प्राञ्चः। एवं सति निरूपकत्वसंबन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् भूतलेन द्योत इत्यादौ न भूतलान्वया
 संभवात्। भूतल निरूपिताधेयताश्रयो द्योत इत्यन्वयबोधः। निरूपितत्वमाश्रयत्ववसंसर्ग इति नव्याः। निमित्तस
 त्म्यर्थे निमित्तत्वबोद्धव्यत्वं फलत्वेन फलवत्त्वेन वेत्तव्यविषयत्वरूपं। तत्रायं मशक निवृत्तौ धर्मं करोतीत्यादौ
 मशक निवृत्त्यादेः फलत्वात् द्वितीये च प्रणिधिपिनं हंतीत्यादौ च प्रादेः सिद्धतया स्वत्वरूप फलवत्त्वेनेष्ट
 विषयत्वं। तत्र प्रयोज्यत्वेन ध्यात्वर्थत्वेति। तथा च मशक निवृत्तौ प्राप्रयोज्य धर्मक रणाश्रयः समविषय
 कस्यत्वप्रकारकेष्टाप्रयोज्य द्विपिकर्म हनानुकूल कृतिमानिति चक्रमेण बोधः। एवं सीमितपुष्कलबोहन
 इत्यादावपि। पुष्कललोगं धर्मगः सीमांतस्यां उक्ता इति क्रोशत सा च निमित्तात्कर्मयोग इति अनुशासनात्
 यत्किंचित्प्रकारबोधजनकधातुयोगे प्रयुज्यते। तादृशबोधजनकता च सकर्मकस्य धातोः कर्मबोधक
 पदयोगेन। यथा द्विपिनं हंतीत्यादौ। अकर्मकस्य तु कर्मविशिष्ट स्वार्थशक्त्या यथा विवं रजनी धाये
 यदुदेतीत्यादावुदेतीत्यस्यादयमिदं शिखरमारी हतीत्यर्थः। अत्र रजनी दायस्य सूक्ष्मे दयाजम्यत्वे

पिनिमित्तत्वे ज्ञान विशेषयत्वेनोद्देश्यतया तेन लोकानोरजनीक्षयज्ञानार्थं यदुदेतीत्यर्थ इत्येवम्। एतद्दीपवत्प्रियाव
द्रविरश्मि संसर्गभाव विशिष्टकालस्य रजनीपदार्थत्वात् सूर्योदये तद्रश्म्युत्पादेन तत्प्रागभावनाशो
पि विशिष्टकालनाशो रजनीक्षयेऽप्यत्र योज्यत्वं सूर्योदये क्षतमित्यन्ये। शरदिपुष्पं तिसप्त च्छदा इत्यादा
वुत्पत्तिरपि सप्तम्यर्थः। शरदुत्पत्तिरूपुष्पाश्रयाः सप्त च्छदा इति वाक्यार्थः। नवशरदुत्पत्तिरूपुष्पाश्रये पंच
कादावपि तथा प्रयोगः स्यादिति वाच्यं। सप्त च्छदस्य पुष्पाश्रयत्वे लब्धे तु ल्यविनिवेद्यतया पुष्पेऽपि सप्त च्छ
दवत्तित्वे लात्। तदवच्छेदेन शरदुत्पत्तिरूपस्य व्युत्पत्तिरिति सिद्धत्वात् पंचकादिपुष्पात्वावच्छेदेन च शरदुत्प
त्तिरूपत्वाभावेन तथा प्रयोगाभावात्। धातोरेव वा सप्त च्छदीयपुष्पत्वेन लक्षणेति चेदिकु। सति सप्तम्याः
समानाधिकरण्यमर्थः। गुणकर्मिण्यत्वे सति सत्त्वादित्यादितो गुणकर्मिण्यत्वं समानाधिकरणसत्त्वबोधना
त्। तच्च द्विविधं। लिङ्गं च द्विविधं। शिक्तं तत्राद्यं समानकालीनत्वपर्यवसन्नं। यथा गोघुद्रुह्यमाना सुगतो दु
ग्धा स्वागत इत्यादौ। अत्र सप्तम्यर्थे समानकालीनत्वेन दोहनमात्रस्य निरूपकत्वेनान्वयः। यहीष्यादिदो
हनकाले तथा प्रयोगाभावात्। नापि गोदोहनत्वेन धातोरेव नुपस्थितेः। किंतु गोविशेषणकर्मविशेष

त्यं

एदोहनस्य। इत्थं च तादृश दोहनं समानकालीनागमनानुकूलकृतिमानित्यायस्यार्थः। दुग्धस्य स्वागत इत्या-
 दोनुन नान्वयः॥ आगमनकाले दोहनस्यातीततया दोहनकालीनत्वस्यागमने बाधः। किंतु वर्तमानध्वंस-
 प्रतियोगिदोहनकर्मसु जोषु इति दुग्धसु जोषित्यन्वये तादृश दोहनविशेष एव प्रतियोगित्वविशेष एव ध्वं-
 सस्य समानकालीनत्वमागमने भासते। तथा च तादृश वर्तमानध्वंससमानकालीनागमनानुकूलकृति-
 मानिति द्वितीयव्याप्यः। एवं जोषु दोहनीया स्वागत इत्यादावपि तादृश प्रतियोगित्वविशेष एव
 प्रागभावस्य समानकालीनत्वं भासते। न व स तस्य वर्तमानकालीनत्वे प्रकृत्यर्थस्य गौरव न्वय-
 पत्तिः। तादृश दोहनकर्मत्वविशिष्टायाः जोष्वविशेष एव विशेष एव दोहनीयाश्रयत्वसंबंधे नवा-
 ले न्वयात्। इदं बोध्यं। यस्य च भविष्यभावलक्षणमिति सूत्रस्य यस्य क्रियायाः क्रियांतरं वक्ष्यते इति व्या-
 ख्यानक्रिययोः समानाधिकरण्ये सप्तमी तत्सूत्रेणानुशिष्टेति। गुणकर्मिण्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ
 नामाधिक्योः सामानाधिकरण्ये यद्यपि सप्तमीन युक्ता। तथापि गुणकर्मिण्यत्वे सति सत्त्वादित्यभि-
 युक्तप्रयोगदर्शनात् तत्सूत्रतद्व्याख्यानयोर्भावक्रियापदे धर्ममात्रपरतयान्वयस्य वधर्म एव धर्मो

तरानितकृत्यसामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्य-
 तं। तत्र सप्तमीति सूत्रार्थ इत्यदोष इति। दमिजय-
 रामपञ्चाननधिरचित्कारकवाक्यसमाप्रः॥

१३